

D Y S K U S J E I P O L E M I K I

Archeologia Polski, t. XXVII: 1982, z. 2
PL ISSN 0003-8180W KIERUNKU SYSTEMOWEGO BADANIA CERAMIKI ZABYTKOWEJ:
KONCEPCJE SANDERA E. VAN DER LEEUWA

W dobie „metodologicznego kryzysu” nauk o społeczno-kulturowej przeszłości gatunku ludzkiego uwaga badaczy koncentruje się coraz częściej na istocie procesów źródłotwórczych, których poznanie warunkuje dalszą intensyfikację badań. Tendencje te widoczne są w różnych postaciach także w archeologii współczesnej. „Nowa archeologia” lat 60-tych i 70-tych zwracająca szczególną uwagę na prawidłowość logicznego procesu wyjaśniania, nie spełniła pokładanych w niej nadziei ze względu na dotychczasowe niedostatki archeologii w dziedzinie bardziej podstawowej: ustalania i analitycznego opisu zjawisk przeszłości. W tym kontekście szczególnie interesujące stają się wszelkie próby podejmowane w celu wyjaśnienia relacji pomiędzy przeszłą rzeczywistością a źródłami archeologicznymi, zwłaszcza tak powszechnie i masowo odkrywanymi na stanowiskach archeologicznych z różnych epok, jak ceramika zabytkowa. Zmierzająca w tym właśnie kierunku działalność naukowa holenderskiego archeologa Sandera E. van der Leeuwa z uniwersytetu w Amsterdamie wydaje się zasługiwać na najkrótsze choćby omówienie.

S. E. van der Leeuw, który w nurt teoretycznych dyskusji włączył się artykułem rozpatrującym problematykę metodologiczną procedur wyjaśniania w archeologii (1974), w ostatnich latach podjął szereg prób połączenia refleksji metodologicznej z konkretnymi badaniami ceramiki zabytkowej (1977, 1980, 1982). Przewodnią myśl wszystkich jego dotychczasowych wypowiedzi można zrekonstruować jako konieczność systemowego badania ceramiki. Autor sprzeciwia się badaniom ceramiki „samej w sobie”; uważa on, że wiedzę o przeszłości (rozumianą jako poznanie prawidłowości zjawisk zachodzących w przeszłości) przynieść może tylko rozpatrywanie ceramiki w odniesieniu do systemów (i podsystemów) społeczno-kulturowych, w których niegdyś uczestniczyła. Zdaniem van der Leeuwa właściwymi systemami bezpośredniego odniesienia dla ceramiki zabytkowej jest system wytwarzania (a więc garncarstwo) i system wymiany, i one właśnie powinny być zasadniczym przedmiotem badań. Samo przeniesienie nacisku z badań wytworów na badanie systemów ich wytwarzania i wymiany nie byłoby rzeczą jasną, czymś nowatorskim. Interesujący natomiast wydaje się być sposób, w jaki badacz ten zamierza osiągnąć postawiony sobie cel.

Rozważania nad właściwym tematem swoich prac van der Leeuw (1977, s. 68—69) poprzedza refleksją nad istotą źródeł archeologicznych i wynikającą z niej poznawczą sytuacją archeologa. Zdaniem Autora źródła archeologiczne można adekwatnie scharakteryzować czterema właściwościami: 1. są one pozostałościami procesów, które zachodziły w przeszłości; 2. tworzą zbiór skończony o określonych stosunkach; 3. ich obecność (i przetrwanie) jest wynikiem działania nieprzypadkowych, ale nie znanych i nie kontrolowanych procesów; 4. dają one tylko skąpe świadectwo przyczyn swej obecności. Te właściwości źródeł archeologicznych sprawiają, że archeolog (podobnie jak i historyk) nie ma możliwości odtwo-

rzenia prawdziwego obrazu przeszłości. S. van der Leeuw, parafrazując zdanie F. von Schlegela, stwierdza, że „archeolog jest prorokiem skierowanym wstecz” (1977, s. 69), a jego działanie jest próbowaniem „przewidzenia”, co zdarzyło się w przeszłości, prowadzonym przez współczesne doświadczenie i pewną indywidualną wizję. Naukowość tego „proroctwa” zapewnić można poprzez ujawnianie źródeł doświadczenia i wizji oraz porównywanie zgodności pomiędzy przewidywaniami a zjawiskami dostępnymi obserwacji. Autor konsekwentnie broni tu stanowiska, prezentowanego w innych swych pracach (1974, 1978), że rzeczywistość nie może być poznana drogą badania i opisu bytów jednostkowych. Jedynym podejściem metodologicznym gwarantującym poznanie prawidłowości leżących u podstaw zjawisk rzeczywistych jest, jego zdaniem, jak zresztą również wielu innych metodologów, podejście hipotetyczno-dedukcyjne, przedstawione po raz pierwszy przez Karla Poppera w jego *Logice odkryć naukowych*. Podejście to, które zdaniem van der Leeuwa likwiduje żywy w archeologii ostatnich lat spór między zwolennikami indukcji i dedukcji w badaniu naukowym jako bezprzedmiotowy, zakłada istnienie indukcyjnej w zasadzie fazy formułowania ogólnego modelu i dedukcyjnej fazy wyprowadzania z niego konsekwencji empirycznych, które wreszcie podlegają weryfikacji w konkretnych badaniach empirycznych. Zdaniem S. van der Leeuwa dotychczasowe badania garncarstwa i wymiany ceramiki w archeologii prowadzone były niezgodnie z tą zasadą i dlatego nie spełniały pokładanych w nich nadziei. W tej dziedzinie archeologia stanęła przed koniecznością sformułowania wstępnego modelu ogólnego systemu wytwarzania i wymiany ceramiki, zanim przystąpi do wyjaśniania poszczególnych wypadków stwierdzonych w materiale archeologicznym. Innymi słowy, zanim zacznie się podejmować próby wyjaśniania faktów archeologicznych poprzez postawienie hipotezy dotyczącej systemu przeszłego, konieczne jest sformułowanie modelu opisującego możliwe stany tego systemu, aby z tak określonego potencjalnego zakresu zmienności dokonać wyboru jednej. Jeśli nie dokona się tego, zachodzi niebezpieczeństwo podania wyjaśnienia całkowicie nierealistycznego, „akademickiego” (I. De Vore 1968, s. 346). Zanim zatem podamy odpowiedź na pytanie: „jak było?”, konieczne jest stwierdzenie, „jak być mogło?” Rozumowanie van der Leeuwa jest tu zaskakująco zbieżne z wnioskami L. R. Binforda, który stwierdził, że dopóki nie znajdziemy możliwości określenia dopuszczalnego zakresu zmienności systemu, nie będziemy mogli stwierdzić, które z podanych wyjaśnień odnoszących się do stanów tego systemu jest prawdziwe (L. R. Binford 1978, s. 2—5).

W tym momencie rozważań van der Leeuwa powstają dwa problemy niezwykłej wagi, których rozwiązanie przesądza właśnie o oryginalności myśli Autora. Po pierwsze: na podstawie jakiego materiału może być sformułowany taki model ogólny, skoro nie mamy możliwości obserwowania przeszłych procesów; i po drugie: jak znaleźć połączenie pomiędzy modelem opisującym przeszłe zjawiska a współczesnymi w zasadzie (bo istniejącymi obecnie) fragmentami ceramiki użytkowej, czyli jak właściwości wytworu ceramicznego mogą odzwierciedlać systemowe prawidłowości przeszłości.

Poszukując bazy źródłowej dla indukcyjnego sformułowania modelu dopuszczalnych stanów systemu wytwarzania ceramiki i jej wymiany, van der Leeuw odwołuje się do materiałów archiwalnych i opisów etnograficznych. W kolejnych artykułach (1977, 1980) dokonuje on próby systematyzacji kilkunastu przykładów etnograficznych i historycznych opisów systemów wytwarzania ceramiki w różnych społecznościach, a jak wzmiankuje (1982), w przygotowaniu jest obszerniejsza analiza ponad 200 takich przykładów.

Celem jego jest ustalenie, czy wielość indywidualnych opisów daje się sprowadzić do mniejszej stosunkowo liczby stanów systemu, które wyczerpywałyby

wszystkie możliwości zmienności, stanowiąc równocześnie zespół potencjalnych wyjaśnień sytuacji archeologicznych. W tym celu konieczne było ustalenie jednolitych dla wszystkich przypadków zmiennych pomiarowych, dobrze charakteryzujących system wytwarzania ceramiki, a równocześnie dających możliwości przejścia do obserwowalnych archeologicznie właściwości ceramiki zabytkowej. Taki system opisu przedstawiony został przez Autora w postaci tabelarycznej (1977, tab. 1, s. 70—71; 1980, tab. 1, s. 193). Użyte w opisie zmienne obejmowały: pochodzenie i rodzaj surowców, używane narzędzia, konieczne inwestycje, sezonowość prac garncarskich, podział pracy, liczba osób zaangażowanych w produkcji, czas przeznaczony na produkcję, czas poświęcany na wykonanie jednego naczynia, technika wykonania, ilość produktów, zakres form wykonywanych przez jednego garncarza, zakres funkcji pełnionych przez jedno naczynie, społeczny status garncarza, rynek zbytu i lokalizacja produkcji. Warto przy tym zauważyć, że przytłaczająca większość wartości zmiennych rejestrowana jest w schemacie van der Leeuwa na skali pomiaru jakościowego: nominalnego lub w najlepszym wypadku porządkowego, co znacznie obniża ich dokładność. Stąd postulowana przez Autora konieczność prac nad kwantyfikacją danych pomiarowych, co umożliwić ma w przyszłości uniknięcie w opisie tak wieloznacznych terminów, jak np. „szeroki zakres glin” (1977, s. 75).

Problem ten staje się szczególnie istotny przy próbach konfrontacji materiału archeologicznego z którymś z opisywanych przez van der Leeuwa stanów systemu wytwarzania ceramiki. Stanów takich wyróżnił autor na podstawie przeglądu literatury etnograficznej i historycznej sześć, z których każdy znajduje egzemplifikację w opracowanych przez niego tabelach. Pierwszy z nich to produkcja domowa, którą w największym skrócie scharakteryzować można jako działalność okazjonalną na użytek własny, bez inwestycji, podziału pracy i posługującą się lokalnie dostępnymi surowcami o szerokim zakresie (garncarstwo nigeryjskie, pñ.-afrykańskie). Drugi stan systemu to według tego Autora rzemiosło domowe wykonywane jako rodzinna działalność dodatkowa, sezonowa na użytek grupy, bez inwestycji i wynajętych pomocników, z lokalnych surowców szerokiego zakresu przy użyciu podstawki obrotowej i pieca nieistalego lub wypału otwartego (Kamerun, Tanzania, Cypr, garncarstwo Indian Papago). Trzeci stan, znany Autorowi głównie z Tybetu, to rzemiosło indywidualne, pełnoczasowe, sezonowe, na użytek regionalny, wykorzystujące wiele technik. Czwarty stan wyróżniony przez Autora to rzemiosło warsztatowe, pełnoczasowa specjalizacja zorganizowana, wymagająca wynajętych rąk do pracy i pewnych inwestycji, jak piec stały i koło garncarskie, posługująca się często sprowadzanymi surowcami węższego zakresu, przy średnim bądź niskim czasie pracy na jedno naczynie. Piąty stan to rzemiosło wiejskie charakteryzujące się skupieniem znacznej liczby garncarzy w jednej wiosce. Z taką sytuacją spotkać się można w wioskach meksykańskich (Temascalcingo, Tzintzuntzan) czy arabskich (Djerba), czy wreszcie w znanych ze źródeł historycznych XV-wiecznych Niderlandach. Sytuacja ta, wynikająca z ograniczonego zasięgu występowania wyspecjalizowanych surowców potrzebnych przy rozwiniętych już technikach wytwarzania, różni się od poprzedniej znaczną konkurencją pomiędzy garncarzami, obniżeniem się ich statusu społecznego i znacznym obniżeniem wartości produktu. Garnarze reagują w tej sytuacji bądź zmniejszeniem czasu pracy nad jednym naczyniem i ograniczaniem ilości wytwarzanych form, bądź przeciwnie — zwiększaniem zakresu i wynajdywaniem coraz to nowych rozwiązań formalnych i technologicznych. Szóstym wreszcie stanem jest rozwinięte rzemiosło „dużej skali”, o wielu osobach zaangażowanych w produkcję, wynajętej sile roboczej, silnej specjalizacji, znacznych inwestycjach, wyspecjalizowaniu w nielicznych technikach, małym czasem pracy nad jednym naczyniem, produkcją na rynek regionalny i eksport. Taka masowa produkcja rzadko chyba

miała miejsce w sytuacjach, z którymi styka się archeolog, chociaż produkcja naczyń *terra sigillata* w prowincjach rzymskich może być jej dobrym przykładem.

Warto zauważyć, że formułując swój model van der Leeuw podążył drogą zapoczątkowaną przez H. Balfet (1965), która w wyniku swych obserwacji garncarstwa Maghrebu wyróżniła trzy jego stany: produkcję domową, specjalizację elementarną i produkcję specjalistyczną. Model van der Leeuwa jest więc rozwinięciem obserwacji tej autorki.

Przegląd, jakkolwiek z pewnością jeszcze bardzo niepełny (z łatwością bowiem wskazać można szereg prac zawierających opisy wytwarzania naczyń, dotychczas nie uwzględnionych przez Autora), doprowadził van der Leeuwa do wniosków, do których zupełnie niezależnie w innych krajach i w odniesieniu do innych zjawisk doszło wielu archeologów: jakkolwiek przeszłość może być rozumiana tylko poprzez teraźniejszość, dostępne źródła etnograficzne nie są wystarczające dla celów archeologa, próbującego rekonstruować tę przeszłość. Potrzebuje on danych znacznie szczegółowszych i dotyczących często zagadnień całkowicie pomijanych przez etnografów.

Orientacja badawcza zwana etnoarcheologią, powstała w wyniku stwierdzenia tego niedostatku, obejmująca badania prowadzone specjalnie na użytek archeologii (por. Z. Kobyliński 1981), szczególnie intensywnie eksploruje zagadnienia związane z użytkowaniem, wytwarzaniem i niszczeniem ceramiki (por. U. Kobylińska, Z. Kobyliński 1981, oprócz prac tam omówionych zob. także: W. Longacre 1981). S. E. van der Leeuw nie tylko widzi i wskazuje konieczność prowadzenia takich badań, ale również sam włącza się do nich czynnie, prowadząc, jak wzmiankuje w jednym z artykułów, obserwacje nad wytwarzaniem naczyń w wioskach arabskich.

Konieczność prowadzenia obserwacji etnograficznych przez samych archeologów, obeznanych z kategoriami informacji przydatnymi w ich pracy, wynika jasno z pobieżnego nawet przeglądu opisów garncarstwa różnych ludów zawartych w literaturze polskiej. Uderzająca jest tu odmienność poziomu dokładności opisu i wszechstronności ujęcia w pracy archeologa W. Hołubowicza o garncarstwie Albanii (1957) od lakonicznych i wyrywkowych informacji przekazywanych przez etnografów. Na podstawie dostarczanych przez nich opisów trudno byłoby nawet udzielić odpowiedzi na pytania zawarte w prostym kwestionariuszu opracowanym przez van der Leeuwa. Przegląd prac etnograficznych pozostawia niedosyt informacji; skąpy zakres opisywanych jednostkowych często zdarzeń, bez uwzględniania relacji między nimi, i brak wgłębiania się w istotę struktury opisywanego zagadnienia, czy nawet czasem wręcz brak informacji o pewnych zdarzeniach, spowodowały, iż archeolog staje przed koniecznością pozostawiania bez odpowiedzi zasadniczych dla niego pytań.

Podjmując się oceny poglądów van der Leeuwa należy rozdzielić kilka wiążących się z nimi zagadnień: proponowanej przez Autora metody postępowania, adekwatności samego modelu i wreszcie sposobu jego wykorzystania w praktyce archeologicznej, a więc przejścia od tego modelu do materiału z wykopalisk archeologicznych. Z punktu widzenia metodologii podejście proponowane przez van der Leeuwa zasługuje na akceptację. Postuluje on jako pierwszy krok na drodze do systemowego badania ceramiki zabytkowej zebranie i uporządkowanie możliwie wszystkich informacji o technologii i ekonomice wytwarzania ceramiki zawartych w istniejących źródłach etnograficznych i historycznych. Ta wstępna indukcyjna faza powinna, jego zdaniem, doprowadzić do sformułowania modeli (w rodzaju zaproponowanego przez niego samego), z których z kolei wyprowadzić można będzie konkretne pytania, na które istniejące źródła nie dają odpowiedzi, i próbować je rozstrzygnąć drogą badań etnoarcheologicznych, nastawionych na roz-

wikłanie konkretnego problemu. Wówczas dopiero możliwe będzie sformułowanie ogólnego modelu zakresu zmienności systemu wytwarzania i wymiany naczyń.

W chwili obecnej postulat ten wydawać się może trudny do realizacji. Warto jednak zwrócić uwagę, że zespół pracujących wspólnie badaczy — etnografów i archeologów — dysponujących opracowanym komputerowym systemem kodowania i przechowywania informacji, mógłby podjąć się tego zadania z łatwością. Co więcej, jednorazowe sporządzenie takiej kwerendy źródłowej wymagałoby w późniejszym okresie wyłącznie jej aktualizacji poprzez uzupełnianie o nowo odkryte fakty. Czasy nam współczesne, w których zachodzą szybkie procesy akulturacji, prowadzące często do zaniechania produkcji naczyń glinianych, naglą do jak najszybszego podjęcia prac tego typu.

Jest oczywiste, że każdy archeolog uświadamia sobie konieczność zapoznania się z materiałem etnograficznym dotyczącym zagadnień analogicznych do opracowywanych przez siebie. Materiał ten jest jednak często dobierany przypadkowo, na zasadzie powierzchownych podobieństw, a poza tym, jak wskazuje van der Leeuw, jest to niewłaściwa kolejność etapów postępowania badawczego. Postawienie problemu archeologicznego powinno jego zdaniem wynikać z uprzednio rozpoznanego zakresu możliwych sytuacji, z jakimi w ogóle może archeolog się zetknąć. Eliminuje to błąd subiektywizmu w interpretacji źródeł archeologicznych.

W tym momencie wyłania się poważny problem, dotyczący zresztą stosowalności danych etnograficznych w archeologii w ogóle, a etnoarcheologii w szczególności. Autor zdaje się tu zakładać, że cały zbiór sytuacji stwierdzanych archeologicznie (A) zawiera się w zbiorze sytuacji stwierdzanych etnograficznie (E) bądź też że jest z nim tożsamy, czyli że nie było takiej sytuacji w przeszłości, której nie spotykaliśmybyśmy współcześnie w tzw. społecznościach plemiennych. Tymczasem nie jest wykluczone, że to właśnie zbiór E zawiera się w zbiorze A, a więc, że źródła etnograficzne tylko częściowo odzwierciedlają sytuacje zaistniałe w przeszłości bądź też, że są to zbiory posiadające małą tylko część wspólną, co znacznie utrudniłoby wnioskowanie na podstawie analogii etnograficznych.

Przedstawiony przez Autora model jest zatem (i tak musi być oceniany) pierwszym przybliżeniem do dzieła, które nieprędko zostanie zakończone (o ile inni badacze podążą śladem van der Leeuwa). Wiele można by temu modelowi zarzucić. Wskazać tu należy dyskusyjność skonceptualizowanych przez Autora zmiennych i wspomnianą już słabą operacjonalizację zmiennych w postaci narzędzi pomiarowych. Model ten jest przy tym modelem czysto opisowym: pokazuje, jakie zmienne charakteryzują stan systemu, ale nie przeprowadza oceny ich wzajemnych powiązań; nie wskazuje też, jakie czynniki, leżące poza systemem, warunkują dany jego stan. W kolejnym artykule (1980, s. 194 ryc. 2). Autor podjął próbę graficznego przedstawienia przestrzeni czynników istotnych dla wytwarzania ceramiki. Model ten operuje jednak bardzo ogólnymi pojęciami, takimi jak ekonomia czy ekologia, nie przeprowadzając przy tym ich hierarchizacji: rozróżnienia czynników głównych, ubocznych i zakłócających. Wyklucza to możliwość stwierdzenia, jakiego typu prawidłowości warunkują system wytwarzania i wymiany ceramiki, a tym samym próby jego „przewidzenia” w sytuacji poznananej archeologicznie.

Model sformułowany przez van der Leeuwa musi być też oceniony surowo z drugiego, przeciwnego, względu. Podobnie, jak nie pokazuje zależności między czynnikami zewnętrznymi a systemem wytwarzania naczyń, tak też daje bardzo ograniczone możliwości wyprowadzenia wniosków co do potencjalnych właściwości ceramiki zabytkowej będącej pozostałością każdego ze stanów opisywanego systemu. Możliwość powiązania stanów systemu z materiałem ceramicznym widzi Autor przede wszystkim w szeroko rozumianej technologii, która pomimo daleko posuniętej redukcji informacji o systemie w toku procesów źródłotwórczych (por.

P. Urbańczyk 1981), pozostaje jednak możliwa do odtworzenia. Autor konstruuje modele wytwarzania ceramiki obejmujące zmienne technologiczne, możliwe do obserwacji w materiale archeologicznym, są to jednak abstrakcyjne graficzne przedstawienia ogólnych zależności zmiennych bez odniesienia do odpowiednich form wytwarzania naczyń i ukazują te momenty procesu, w których zachodzi podejmowanie decyzji przez garncarza; uświadamiają zatem szeroki zakres możliwości wyboru w tej dziedzinie. Brak natomiast w pracach van der Leeuwa przeglądu potencjalnych technik garncarskich i powiązania ich z innymi czynnikami warunkującymi system wytwarzania naczyń. Warto wspomnieć, że próbę opracowania użytecznego modelu takich teoretycznie możliwych sposobów obróbki gliny podjął np. szwajcarski etnograf C. Kaufmann (1972, s. 90 ryc. 12). Wydaje się, że konfrontacja takiego modelu abstrakcyjnego z archeologicznym i etnograficznym materiałem empirycznym oraz z wynikami badań eksperymentalnych nad właściwościami surowców i ich zachowaniem podczas wypału mogłaby wskazać, które z tych możliwości są wykorzystywane i dlaczego. Ponieważ dane etnograficzne ze swej istoty nie pozwalają na ujęcie technik garncarskich w rozwoju historycznym, konieczne jest dokonanie przeglądu źródeł archeologicznych w celu ustalenia ich następstwa (np. rozwój pieców garncarskich — por. ostatnio G. Drews 1979 oraz P. Duhamel 1979).

Niektóre ze wskazanych powyżej niedostatków modelu van der Leeuwa wynikają z traktowania procesu wytwarzania naczyń jako swojego rodzaju „czarnej skrzynki”, w której badaczka interesuje tylko „wejście” i „wyjście”, procesy zachodzące wewnątrz pozostają zaś poza jego zainteresowaniami (lub możliwością obserwacji). W swym ostatnim artykule (1982) Autor daje wyraz zrozumieniu słabości tego podejścia.

Dalszej analizie wymaga również zakres zmienności systemu wymiany dóbr materialnych, a ceramiki w szczególności, zobrazowany w dostępnym materiale etnograficznym. W ostatnim artykule (1982) Autor analizuje kilka przypadków systemu wymiennego zaczerpniętych z pracy M. Sahlinsa; nie wyczerpują one jednak wszystkich możliwości. Próbę usystematyzowania możliwych stanów systemu wymiany ceramiki, analogiczną jak dokonana przez van der Leeuwa dla systemu wytwarzania, podjął ostatnio np. C. Renfrew (1977, s. 9—13). Wyróżnił on pięć stanów tego systemu: 1. konsument udaje się do domu lub warsztatu producenta, aby uzyskać naczynia; 2. producent działa jako wędrowny sprzedawca oferujący swe wyroby nabywcom; 3. producent i konsument spotykają się w pewnym miejscu w celu dokonania wymiany; 4. wymiana dokonywana jest przy udziale pośredników; 5. producent dostarcza swe wyroby do przedstawicielstw centralnej organizacji, która zaopatruje go w towary wymienne. Każdy z tych stanów zilustrowany został przykładami etnograficznymi¹. Problemem dużej wagi wydaje się być powiązanie tak wyróżnionych stanów systemu wymiany ze stanami systemu produkcji i określenie charakteru związku pomiędzy nimi. Można by w ten sposób uzyskać informacje o zakresie potencjalnych sytuacji, z jakimi spotyka się badacz przeszłości. Dla każdej z tych sytuacji należałoby następnie przeprowadzić badania etnograficzne nad tymi cechami ją charakteryzującymi, które mogłyby być obserwowalne w materiale archeologicznym. Uzyskano by wówczas obraz tych sytuacji i sposobów ich odzwierciedlenia się w źródłach archeologicznych, poprzez właściwości obiektów ceramicznych i cechy ich przestrzennego rozmieszczenia.

¹ Zagadnienia rozwoju systemu wymiany dóbr omawiają także np. K. V. Flannery 1972 oraz G. Dalton 1977, 1981; w odniesieniu do wymiany produktów garncarstwa można wskazać studia poszczególnych stanów: R. F. Ellen, I. C. Glover 1974 oraz G. J. Irwin 1978.

W chwili obecnej trudno zatem oceniać osiągnięcia van der Leeuwa — mogą być one uznane dopiero za pierwszy krok, choć w dobrym, jak się wydaje, kierunku. Już w chwili obecnej trzeba jednak wskazać na pewne trudności, z którymi można się zetknąć na tej drodze. Pobieźny nawet przegląd literatury etnograficznej pokazuje, że wytwórczość i wymiana ceramiki są często warunkowane przez pozaużytkarne, nieracjonalne na gruncie naszej wiedzy reguły społeczno-kulturowe. Lokalizacja wytwórczości garncarskiej nie pozostaje często w żadnym dającym się zauważyć związku z lokalizacją surowców, a warunkowana jest jedynie przez tabu i wiąże się z ambiwalentną oceną garncarzy w danej grupie: z jednej strony są oni pogardzani, z drugiej otacza ich pewien rodzaj szacunku pomieszanego z lękiem i traktuje się ich jako czarowników. Tytułem przykładu można tu wskazać omawiany przez B. Malinowskiego (1981, s. 108) przypadek wioski specjalizującej się w garncarstwie, a której mieszkańcy uważani są za najbardziej godnych pogardy pariasów na Wyspach Trobrianda, jednocześnie zaś podziwiani jako wybitni rzemieślnicy. Aby wykonywać naczynia, garncarze niekiedy sprowadzają surowce z odległych miejsc, w których z kolei mieszkańcy nie produkują naczyń, pomimo obfitości surowców. Liczne przykłady takich sytuacji zawiera np. artykuł K. Nicklina (1979). Wydaje się zatem, że ujęcie rozmaitych możliwości rozwiązań w dziedzinie garncarstwa i wymiany naczyń w postaci prostego modelu może być bardzo utrudnione nakładaniem się wpływów czynników pozaekonomicznych, ze swej natury trudno obserwowalnych w materiale archeologicznym, na działające bardziej bezpośrednio, choć często znacznie słabiej, czynniki ekologiczno-ekonomiczno-technologiczne. Nie można jednak wykluczyć, że trudność ta wynika ze sposobu ujmowania zjawisk w dotychczasowych opisach etnograficznych, które nie wglębiając się w istotę zjawisk poprzestawały w wyjaśnianiu ich na argumentacji podawanej przez „tubylców” — członków danej grupy, dla których z oczywistych względów bardziej przekonujące i silniej motywujące są reguły kulturowe niż tkwiące często u ich podłoża nie uświadamiane czynniki ekologiczne czy ekonomiczne.

Statyczny model opracowany przez van der Leeuwa, zdający sprawę z możliwych systemów wytwarzania naczyń, kryje w sobie głębokie niebezpieczeństwo, które sam Autor omawia w najnowszym swym artykule (1982). Model ten zakłada pewną stałą relację pomiędzy różnymi elementami systemu garncarstwa i ich współzależność w momentach przełomowych. Dynamiczność i ciągłość zjawisk świata rzeczywistego pozwala jednak podejrzewać, że te zasadnicze stany są jedynie typami idealnymi z nieskończoną liczbą stanów pośrednich, wynikających z niejednakowego tempa zmian wewnętrznych lub przyswajania innowacji technicznych w niektórych dziedzinach, takich jak np. wypał czy formowanie ścianki naczynia. Przewyciężenie tej trudności widzi Autor w zastosowaniu do badań garncarstwa i wymiany naczyń wywodzącego się z cybernetyki podejścia rozpatrującego rzeczywistość jako system ciągłych przepływów energii, materii i informacji. W tym ujęciu każda transformacja surowców przy użyciu pracy, z jednej formy w drugą traktowana jest jako rodzaj energetyczno-materiałowo-informacyjnego przepływu. Zdaniem Autora podejście to pozwala na rozpatrywanie tak odmiennych zjawisk jak wytwarzanie i wymiana w tych samych kategoriach przepływów. Jako przykład rozpatruje on sytuację, w której intensywność kontaktów między jednostkami i zwiększający się czas trwania interakcji pociąga za sobą zwiększenie objętości przepływów, a co za tym idzie — zwiększenie produkcji, redukcję czasu wydatkowanego na każdy produkt końcowy, standaryzację, specjalizację i rozwój wymiany na większym obszarze. Archeolog może odwrócić ten łańcuch przyczynowo-skutkowy i stwierdziwszy w pewnym kontekście np. standaryzację naczyń ceramicznych wnioskować o zwiększeniu się objętości przepływów.

Konkludując van der Leeuw stwierdza, że ocena systemu wytwarzania i wymiany naczyń wymaga rozważenia poziomu zmiennych warunkujących przepływ, a więc liczebności i gęstości populacji, stopnia jej integracji, mobilności, barier naturalnych i kulturowych ograniczających kontakty itp. Wiele spośród tych zmiennych pozostaje poza możliwościami obserwacyjnymi archeologii, stąd propozycja Autora jest w chwili obecnej interesującym drogowskazem przyszłego, być może, rozwoju tej dyscypliny. Działalność van der Leeuwa pozostaje ważna ze względu na fakt konsekwentnego zwracania uwagi na konieczność korzystania z badań etnograficznych i etnoarcheologicznych, budowania modeli ogólnych, ich weryfikacji w materiale empirycznym, a także ze względu na stałe poszukiwanie nowych możliwości badania tak ważnego rodzaju źródeł archeologicznych, jakim jest ceramika zabytkowa.

LITERATURA

Balfet H.

1965 *Ethnographical observations in North Africa and archaeological interpretation: the pottery of the Maghreb*, [w:] *Ceramics and man*, F. R. Matson [red.], Chicago, s. 161—177.

Binford L. R.

1978 *Nunamiut ethnoarchaeology*, New York.

Dalton G.

1977 *Aboriginal economies in stateless societies*, [w:] *Exchange systems in prehistory*, T. K. Earle, J. E. Ericson [red.], New York, s. 191—212.

1981 *Anthropological models in archaeological perspective*, [w:] *Pattern of the past. Studies in honour of David Clarke*, I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond [red.], Cambridge, s. 17—48.

De Vore I.

1968 *Comment*, [w:] *New perspectives in archeology*, L. R. Binford, S. R. Binford [red.], Chicago, s. 346—349.

Drews G.

1979 *Entwicklung der Keramik-Brennöfen*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 9/10, s. 33—48.

Duhamel P.

1979 *Morphologie et évolution des fours céramiques en Europe Occidentale — protohistoire, monde celtique et Gaule romaine*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, t. 9/10, s. 49—76.

Ellen R. F., Glover I. C.

1974 *Pottery manufacture and trade in the Central Moluccas, Indonesia: the modern situation and the historical implications*, „Man”, t. 9, s. 353—379.

Flannery K. V.

1972 *Evolutionary trends in social exchange and interaction*, [w:] *Social exchange and interaction*, E. N. Wilmsen [red.], Ann Arbor, s. 129—135.

Hołubowicz W.

1957 *Garncarstwo wiejskie Albanii*, „Archeologia Śląska”, t. 1, s. 5—64.

Irwin G. J.

1978 *Pots and entrepots: a study of settlement, trade and the development of economic specialization in Papuan prehistory*, „World Archaeology”, t. 9, nr 3, s. 299—319.

Kaufmann C.

1972 *Das Töpferhandwerk der Kwoma in Nord-Neuguinea*, „Basler Beiträge zur Ethnologie”, t. 12.

Kobylińska U., Kobyliński Z.

- 1981 *Kierunki etnoarcheologicznego badania ceramiki: przegląd problematyki*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 29, nr 1, s. 43—53.

Kobyliński Z.

- 1981 *Badania etnoarcheologiczne a nomotetyzacja archeologii*, „Archeologia Polski”, t. 26, z. 1, s. 7—47.

Leeuw van der S. E.

- 1974 *The methodological debate in archaeology: fundamental questions, scientific procedure, and archaeological research*, „Helinium”, t. 14, s. 174—185.

- 1977 *Towards a study of the economics of pottery making*, [w:] *Ex horreo. IPP 1951—1976*, B. L. van Beek, R. W. Brandt, W. Groenman van Waateringe [red.], Amsterdam, s. 68—76.

- 1978 *Comment on D. W. Read, S. A. Le Blanc*, „Descriptive statements, covering laws, and theories in archaeology”, „Current Anthropology”, t. 19, nr 2, s. 328—329.

- 1980 *Keramikproduktion und Keramikhandel. Methodische Probleme ihrer Erforschung*, „Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte”, t. 4, s. 185—206.

- 1982 *Ceramic exchange and manufacture: a „flow structure” approach*, [w:] *Production and distribution: a ceramic viewpoint*, E. Morris, H. Howard [red.], London (w druku).

Longacre W.

- 1981 *Kalinga pottery: an ethnoarchaeological study*, [w:] *Pattern of the past. Studies in honour of David Clarke*, I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond [red.], Cambridge, s. 49—66.

Malinowski B.

- 1981 *Argonauci zachodniego Pacyfiku*, Warszawa, wyd. pol. II.

Nicklin K.

- 1979 *The location of pottery manufacture*, „Man”, t. 14, nr 3, s. 436—458.

Renfrew C.

- 1977 *Production and exchange in early state societies, the evidence of pottery*, [w:] *Pottery and early commerce*, D. P. S. Peacock [red.], New York, s. 1—20.

Urbańczyk P.

- 1981 *O możliwościach poznawczych archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” t. 29, s. 5—52.

Urszula Kobylińska, Zbigniew Kobyliński

Adresy autorów:

Mgr Urszula Kobylińska

Zakład Metodologii Badań Archeologicznych IHKM PAN

00-140 Warszawa, al. Świerczewskiego 105.

Mgr Zbigniew Kobyliński

Zakład Epoki Metali IHKM PAN

00-140 Warszawa, al. Świerczewskiego 105.